

ANNA TARWACKA*

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

ROZWÓD NERONA I OKTAWII, CZYLI NOWA LUKRECJA

Neron – matkobójca, podpalacz Rzymu i marny śpiewak. Istny potwór! Inne zbrodnie cesarza pozostają w cieniu wobec tych najbardziej znanych. Tymczasem równie dramatyczne są dzieje małżeństw Nerona. Miał on trzy żony – Oktawię, Poppeę i Statilię Messalinę. Pierwszą z nich poślubił jeszcze za życia swego poprzednika i przybranego ojca¹ Klaudiusza w 53 roku n.e.². Oboje byli wtedy jeszcze bardzo młodzi. Oktawia, córka Klaudiusza i Messaliny³, miała wtedy trzynaście, a Neron szesnaście lat. Cesarz bardzo szybko znudził się cnotliwą żoną będącą ideałem rzymskiej matrony.

Suet., *Ner.* 35,1: *Octaviae consuetudinem cito asprenatus, corripientibus amicis sufficere illi debere respondit uxoria ornamenta.*

* W tym miejscu chciałabym złożyć podziękowania Pani Profesor Małgorzacie Borowskiej, a także Oktawiaszowi i Przyjaciołom.

¹ Na temat *adrogatio* Nerona por. M. ZABŁOCKA, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 122-127.

² Por. Suet., *Ner.* 7.

³ Ponieważ Neron był adrogowanym synem Klaudiusza, pojawia się pytanie, czy jego małżeństwo z Oktawią nie stanowiło *incestum*. Według Kasjusza Diona (61,33), Oktawia została przed zawarciem małżeństwa adoptowana do innej rodziny.

Według przekazu Swetoniusza, Neron powiedział przyjaciółom, że Oktawia zadowolić się powinna oznakami godności małżonki. Już samo małżeństwo z princepssem miało stanowić wystarczający przywilej, a to, jak układało się pożycie małżeńskie, stanowiło drobny szczegół: Augusta powinna być zadowolona ze swojej pozycji społecznej i nie mogła oczekiwać od męża, aby pozostawał jej wierny.

Chociaż Neron twierdził, że będzie rządził zgodnie z zaleceniami Oktawiana Augusta⁴, dość szybko zaczął folgować swoim namiętnościom łamiąc wielokrotnie zakazy *legis Iuliae de adulteriis*⁵.

Suet., *Ner.* 28: *Super ingenuorum paedagogia et nuptarum concubinatus Vestali virgini Rubriae vim intulit.*

Swetoniusz przekazał, że cesarz wielokrotnie dopuszczał się cudzołóstwa, a także *stuprum*, ponieważ uwodził wolno urodzonych chłopców. Nie zawahał się także przed zgwałceniem westalki Rubrii⁶. *Incestum* było jednym z najważniejszych przestępstw przeciwko obyczajności i pociągało za sobą niezwykle surowe kary: męczyzną

⁴ Suet., *Ner.* 10: *Atque ut certiozem adhuc indolem ostenderet, ex Augusti praescripto imperaturum se professus, neque liberalitatis neque clementiae, ne comitatis quidem ex hibendae ullam occasionem omisit.*

⁵ *Lex Iulia de adulteriis coërcendis* penalizowała *adulterium*, czyli stosunek z kobietą zamężną oraz *stuprum*, czyli stosunek z panną lub wdową dobrych obyczajów albo też młodzieńcem; por. G. ROTONDI, '*Leges publicae populi Romani*', Milano 1912, s. 445-447; L. FERRERO RADITSA, '*Augustus' Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery*', «ANRW» 2.13 (1980), s. 310-319; M. ZABŁOCKA, '*Przemiany*', cit., s. 68-69; E.C. GREEN, A.D.E. LEWIS, M. CRAWFORD, '*Lex Iulia de adulteriis coërcendis*', [w:] *The Roman Satutes*, II, red. M. CRAWFORD, London 1996, s. 781-786. Tradycyjnie przyjmuje się, że ustawę uchwalono w 18 roku p.n.e., ale możliwe, że stało się to rok później; por. T. SPAGNUOLO VIGORITA, '*La data della 'lex Iulia de adulteriis'*', [w:] '*Iuris vincula*'. *Studi in onore di Mario Talamanca*, VIII, Napoli 2001, s. 79-96.

⁶ Kapłanka nie poniosła w tym przypadku kary za *incestum*; por. J. MISZTAŁ-KONECKA, '*Incestum*' w *prawie rzymskim*, Lublin 2007, s. 254. W przypadku *incestum* odpowiadał jednak również mężczyzna obcujący z westalką, a zatem brak kary mógł tu wynikać zarówno z faktu, że zgwałcenie wykluczało odpowiedzialność westalki, jak i to, że sprawcą był cesarz, którego nikt nie odważyłby się oskarżyć.

biczowano na śmierć, kapłankę zaś zamurowano żywcem⁷. Neron nie obawiał się, rzecz jasna, kary, ale jego czyn świadczy o lekceważeniu nie tylko *ius*, ale i *fas*.

Z czasem Nerona przestały zadowalać przelotne, niesformalizowane związki.

Suet., *Ner.* 28: *Acten libertam paulum afuit quin iusto sibi matrimonio coniungeret, summissis consularibus viris qui regio genere ortam peierarent.*

Cesarz postanowił zawrzeć *iustum matrimonium* z wyzwolenicą Akte. Próba poślubienia jej wymagałaby oczywiście wcześniejszego rozwodu z Oktawią, do którego wtedy jeszcze nie doszło. Incydent ten ma jednak bardzo istotne implikacje prawne. Neron – jawnie wszak kpiący z *lex Iulia de adulteriis* – nie miał odwagi złamać przepisów innych ustaw Augusta. Na mocy *lex Iulia et Papia Poppaea*⁸ zniesiono *conubium* między senatorami i ich potomstwem a wyzwolenicami⁹. Neron bardzo pilnował się, aby pozostawać w *iustum matrimonium*, a zatem, chcąc poślubić wyzwolenicę, próbował dowieść, że jest wolnourodzona¹⁰. W tym celu nakłaniał senatorów do fałszywych zeznań. Z tego pomysłu cesarz ostatecznie zrezygnował, ale jego kolejne poczynania były znacznie bardziej szokujące. Neron okaleczył młodzieńca, którego sobie upodobał, a następnie przeprowadził ceremonię

⁷ Por. J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 288-303.

⁸ Na temat *lex Iulia de maritandis ordinibus* z 18 roku p.n.e. por. G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 443-445. Na temat *lex Papia Poppaea nuptialis* z 9 roku n.e. por. G. ROTONDI, *op. cit.*, s. 457-462. Rekonstrukcja treści ustaw w: E.C. GREEN, A.D.E. LEWIS, M. CRAWFORD, 'Lex Iulia de maritandis ordinibus. Lex Papia Poppaea', [w:] *The Roman Satutes*, cit., s. 801-809.

⁹ Por. B. BIONDI, *La legislazione di Augusto*, [w:] *Scritti giuridici*, II, Milano 1965, s. 150; M. ZABŁOCKA, *Przemiany*, cit., s. 35.

¹⁰ Neron chciał dowieść, że Akte pochodziła z rodu królewskiego, a mianowicie z dynastii Attalidów. Według Kasjusza Diona (61,7), Akte została adoptowana do rodu Attalidów. Por. R. HOLLAND, *Neron odarty z mitów* (przeł. J. HOŁÓWKA), Warszawa 2001, s. 70-72.

zaślubin i miał go przy sobie *pro uxore*¹¹. Cesarz utrzymywał też wiele nałożnic, wśród których znajdowała się także prostytutka¹².

W 62 roku n.e. Neron zapragnął ostatecznie poślubić Poppeę Sabinę, która już od dawna przebywała na dworze jako jego kochanka¹³. Tym razem spełnienie zachcianki cesarza wymagało dokonania rozwodu z Oktawią. Jako przyczynę *repudium* Neron podał bezpłodność żony: *exturbat Octaviam, sterilem dictitans*¹⁴. W okresie pryncypatu jednostronny rozwód, zarówno ze strony męża, jak i żony, był dozwolony i nie musiał być uzasadniony. Podanie bezpłodności jako przyczyny wynika tu zapewne z faktu, że Oktawia cieszyła się wśród Rzymian ogromną popularnością i oddalenie jej bez powodu mogło wywołać sprzeciw.

Sterilitas jako przyczyna rozwodu występuje w źródłach opisujących przypadek Spuriusa Carviliusa Rugi, mylnie uważanego za pierwszego rzymskiego rozwodnika¹⁵. Ruga oddalił swoją żonę mimo że nie dopuściła się żadnego spośród czynów uznanych za przyczynę rozwodu przez Romulusa¹⁶. Chociaż w tym przypadku reakcja społeczeństwa

¹¹ Por. Suet., *Ner.* 28.

¹² Por. Suet., *Ner.* 28. Cesarza posądzano o lubieżne zamiary wobec matki, a nierządnicą przyjętą przez niego miała właśnie przypominać Agryppinę.

¹³ Poppea była wcześniej żonata z Rufriusem Crispinusem, a następnie z Othonem, który później zasiadł na tronie w roku czterech cesarzy. Otho miał się tak szczyć urodą małżonki, że wywołał zazdrość Nerona, który zapragnął ją poznać. Poppea zdołała rozkochać w sobie cesarza. Kiedy Otho stał się niewygodny, Neron uczynił go namiestnikiem Luzytanii, aby odsunąć go możliwie daleko od dworu. Por. Tac., *Ann.* 13,46; Suet., *Ner.* 35; *Oth.* 3.

¹⁴ Tac., *Ann.* 14,60. Por. Suet., *Ner.* 35,2.

¹⁵ Por. A. TARWACKA, *Rozwód Carviliusa Rugi. Czy naprawdę pierwszy?*, «CPH» 54.1 (2002), s. 301-308.

¹⁶ Plut., *Rom.* 22; por. J. ZABŁOCKI, 'Si mulier vinum bibit condemnatur', «PK» 32.1-2 (1989), s. 226; TENZE, *Illeciti delle donne romane*, «Ius Antiquum» 8.1 (2001), s. 77 i n.; A. TARWACKA, 'Leges regiae'. *Tekst – tłumaczenie – komentarz*, «Zeszyty Prawnicze [UKSW]» 4.1 (2004), s. 238-239 i 253-254.

była bardzo negatywna, z czasem zaczęto akceptować rozwody z powodu bezpłodności¹⁷.

Oktawia cieszyła się dużą przychylnością ludu, który zaczął się burzyć na wieść o *repudium* i o tym, że Neron poślubił Poppeę. Wtedy – za namową Poppei – jedna ze służących Oktawii doniosła o jej rzeckomym cudzołóżnym związku z niewolnikiem.

Tac., *Ann.* 14,60: *Exim Poppeae coniungitur. Ea diu paelex et adulteri Neronis, mox mariti potens, quendam ex ministris Octaviae impulit servilem ei amorem obicere. Destinaturque reus cognomento Eucærus, natione Alexandrinus, canere per tibias doctus. Actæ ob id de ancillis quaestiones, et vi tormentorum victis quibusdam, ut falsa adnuerent, plures persistere sanctitatem dominae tueri; ex quibus una instanti Tigellino castiora esse muliebria Octaviae respondit quam os eius. Movetur tamen primo civilis discidii specie domumque Burri, praedia Plauti infausta dona accipit; mox in Campania[m] pulsa est addita militari custodia.*

O zbrodnię oskarżono niewolnika Eucærusa, z pochodzenia Aleksandryjczyka. Zeznania obciążające usiłowano wydobyć na torturach od niewolnic Oktawii¹⁸. Wiele z nich załamało się pod wpływem cierpienia, niektóre jednak wytrzymały. Przesłuchania prowadził ówczesny prefekt pretorianów Tygellinus.

Należy zadać pytanie, czy stosunek z niewolnikiem uznawano za *adulterium*. Słownictwo, jakim posłużył się Tacyt wskazuje bo-

¹⁷ Wśród czestych przyczyn rozwodu wymieniali bezpłodność juryści okresu prawa klasycznego, np. Hermogenianus (D. 24,1,60,1). Por. J.F. GARDNER, *Women in Roman Law and Society*, Bloomington 1986, s. 81.

¹⁸ Zasadniczo nie wolno było przesłuchiwać niewolników w celu wymuszenia zeznań przeciwko ich właścicielowi (por. Cic., *de part. or.* 118). W przypadku *adulterium* należało jednak najpierw oddać właścicielowi wartość niewolnika i dopiero potem można go było przesłuchać: D. 48,5,28 pr. (Ulp. 2 *adult.*): *Si postulaverit accusator, ut quaestio habeatur de servo adulterii accusato, sive voluit ipse interesse sive noluit, iubent iudices eum servum aestimari, et ubi aestimaverint, tantam pecuniam et alterum tantum eum, qui nomen eius servi detulerit, ei ad quem ea res pertinet dare iubebunt.*

wiem na fakt, że przeprowadzono proces karny. Historyk pisał bowiem o przeprowadzonych *quaestiones*, Eucaerusa nazwał *reus*, a na dodatek zeznania od niewolnic wydobywano na torturach.

D. 48,5,6 pr. (Pap. 1 *de adult.*): *Inter liberas tantum personas adulterium stuprumve passas lex Iulia locum habet. Quod autem ad servas pertinet, et legis Aquiliae actio facile tenebit et iniuriarum quoque competit nec erit deneganda praetoria quoque actio de servo corrupto: nec propter plures actiones parcendum erit in huiusmodi crimine reo.*

Jak wynika z komentarza Papiniana¹⁹ – *lex Iulia de adulteriis* zajmowała się jedynie przypadkami związków pozamałżeńskich osób wolnych. Jurysta pisał jednak jedynie o biernej stronie stosunku, na co wskazuje użycie czasownika *pati*. Należy zatem przyjąć, że wolni musieli być mężatka, panna lub wdowa albo też młodzieniec, wobec których dokonano *adulterium* bądź *stuprum*.

D. 48,2,5 (Ulp. 3 *de adult.*): *Servos quoque adulterii posse accusari nulla dubitatio est: sed qui prohibentur adulterii liberos homines accusare, idem servos quoque prohibebuntur. Sed ex rescripto divi Marci etiam adversus proprium servum accusationem instituere dominus potest. Post hoc igitur rescriptum accusandi necessitas incumbet domino servum suum: ceterum iuste mulier nupta praescriptione utetur.*

Z komentarza Ulpiana wynika natomiast niezbiecie, że niewolnika można było oskarżyć o *adulterium*. Dopiero jednak reskrypt Marka Aureliusza dopuścił wniesienie oskarżenia przeciwko własnemu niewolnikowi. Z przekazu Tacyty nie wynika wprost, czyją własnością był Eucaerus, ale można sądzić, że należał on do Oktawii. Należy przypuszczać, że Oktawia była osobą *sui iuris*, ponieważ jej ojciec,

¹⁹ Na temat komentarza Papiniana do *lex Iulia de adulteriis* por. G. CERVENCA, *Appunti sui 'libri singulares de adulteriis' di Papiniano e di Paolo*, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, III, Milano 1971, s. 395-416.

Klaudiusz, już nie żył, a nie znajdowała się ona *in manu mariti*²⁰. Z dzieła Tacyty wnioskować można zresztą, że proces toczył się raczej *iure extranei* i że to nie Neron wniósł oskarżenie, chociaż niewątpliwie było to po jego myśli.

Nieudana próba oskarżenia Oktawii o *servilis amor* z całą pewnością nie przysporzyła Neronowi zwolenników. Całkiem nieświadomie cesarz uczynił swoją młodą żonę nową Lukrecją, a siebie postawił w roli znieawidzonego Tarkwiniusza²¹.

Ponieważ nie udało się udowodnić winy Oktawii, została ona oddalona *civilis discidium specie*, czyli w ramach rozwodu. Podkreślenie, że rozwodu dokonano zgodnie z wymogami *ius civile* może świadczyć o tym, że dochowano warunków wyznaczonych przez Augusta. Pierwszy princeps bowiem, według Swetoniusza, *divortii modum imposuit*²². Zdanie to nie jest jasne i nie poddaje się łatwej interpretacji. Należy przyjąć, że August raczej nie mógł ograniczyć liczby rozwodów²³. Cytowany fragment Swetoniusza pozwala jednak również na inną interpretację. Jeżeli *modus* przetłumaczy się jako *sposób*, otrzymamy informację, że procedura rozwodowa została w jakiś sposób sformalizowana²⁴. Podobnego znaczenia *modus* używa w takim kontekście Ulpian w komentarzu do edyktu pretorskiego.

²⁰ Nawet jeżeli Neron i Oktawia dokonali *confarreatio*, miała ona jedynie znaczenie sakralne i nie powodowała powstania *manus*. Por. M. ZABŁOCKA, *Przemiany*, cit., s. 96-101; TEJZE, 'Confarreatio' w *ustawodawstwie pierwszych cesarzy rzymskich*, «PK» 31.1-2 (1988), s. 238-246; R. ASTOLFI, *Il matrimonio nel diritto romano preclassico*, Padova 2000, s. 202-204.

²¹ Lukrecja została zmuszona do stosunku pozamałżeńskiego przez Sextusa Tarkwiniusza, syna Tarkwiniusza Pysznego pod groźbą upozorowania jej stosunku z niewolnikiem. Wydarzenie to tradycyjnie uznawano za bezpośredni powód wygnania ostatniego króla. Por. Liv., 1,57-60.

²² Suet., *Aug.* 34.2.

²³ S. TREGGIARI, *Roman Marriage. 'Iusti coniuges' from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford 1991, s. 453.

²⁴ Por. R. ASTOLFI, *op. cit.*, s. 108.

D. 38,11,1 (Ulp. 47 *ad ed.*): *Item Iulia de adulteriis nisi certo modo divortium factum sit, pro infecto habet.*

Według jurysty, rozwód jest bezskuteczny, jeśli nie dochowano wymogów formalnych. Potwierdzały to inny tekst, a mianowicie fragment dzieła Paulusa *De adulteriis*.

D. 24,2,9 (Paul. 2 *de adult.*): *Nullum divortium ratum est nisi septem civibus Romanis puberibus adhibitibus praeter libertum eius qui divortium faciet.*

A zatem rozwód jest skuteczny, jeżeli przeprowadzono go w obecności siedmiu dojrzałych obywateli rzymskich poza wyzwoleniec²⁵ tego, który się rozwodzi²⁶. Ponieważ zdanie to wyrwane jest z kontekstu, niełatwo ustalić, czy powyższa reguła miała zastosowanie w każdym wypadku. Być może odnosiła się jedynie do rozwodu z powodu *adulterium* żony, co mogłoby sugerować umieszczenie jej w dziele *De adulteriis*. Nie wydaje się raczej, aby dotyczyła ona również rozwodów za obopólną zgodą małżonków i przypadków, w których nie było sporów majątkowych. Treggiari zwraca też uwagę, że fragment nie mówi o nieważności rozwodu, a tylko, że nie jest on *ratum*, czyli skuteczny²⁷. Być może formę rozwodu należało zachować *ad probationem* z racji konieczności udowodnienia rozwodu w przypadku oskarżenia o cu-

²⁵ Niektórzy (np. G. BRINI, *Matrimonio e divorzio nel diritto romano*, III, Bologna 1888, s. 56; O. ROBLEDÁ, *El matrimonio en derecho romano. Esencia, requisitos de validez, efectos, disolubilidad*, Roma 1970, s. 201) interpretują *praeter* jako *przed*, co oznaczałoby, że wyzwoleniec jest centralną postacią rozwodu. Przeciwno takiej interpretacji: P.E. CORBETT, *The Roman Law of Marriage*, Oxford 1930, s. 228-229. Por. C. FAYER, *La familia romana, III: Concubinato, divorzio, adulterio*, Roma 2005, s. 114.

²⁶ Istnieje teza, że fragment ten odnosi się nie do rozwodu, ale do *remancipatio uxoris in manu.*; por. B. BIONDI, *La legislazione*, cit., s. 151-152; P. CSILLAG, *The Augustan Laws on Family Relations*, Budapest 1976, s. 130. Pogląd ten jest o tyle nieprzekonujący, że w czasach Augusta niewiele kobiet wchodziło pod *manus* męża, stosowano jedynie *confarreatio* dla celów sakralnych. Jedynym przypadkiem mogłoby być uwolnienie wyzwolenicy spod *manus* męża.

²⁷ S. TREGGIARI, *op. cit.*, s. 457.

dzołość²⁸. Gdyby małżeństwo nie zostało rozwiązane, mąż mógłby bowiem zostać oskarżony o *lenocinium*.

Wymieniony w dziele Tacyta dom Burrusa i posiadłość Plautusa, które otrzymała Oktawia wydają się być rekompensatą za wniesiony przez nią posag²⁹. Zapewne zamieszki wywoływane przez zwolenników Oktawii spowodowały natomiast odesłanie jej do Kampanii i oddanie pod straż wojskową.

Z niewiadomych przyczyn Neron zdecydował się sprowadzić ją znowu do Rzymu³⁰. Na prośbę Poppei ponownie oskarżył Oktawię o *adulterium*, tym razem jednak namówił do przyznania się do winy Anicetusa, który wcześniej na jego polecenie zamordował jego własną matkę, Agryppinę.

Tac., *Ann.* 14,62-63: *Et visus idoneus maternae necis patratore Anicetus, classi apud Misenum, ut memoravi, praefectus, levi post admissum scelus gratia, dein graviore odio, quia malorum facinorum ministri quasi exprobrantes adspiciuntur. Igitur accitum eum Caesar operae prioris admonet: solum incolumitati principis adversus insidiantem matrem subvenisse; locum haud minoris gratiae instare, si coniugem infensam depelleret. Nec manu aut telo opus: fateretur Octaviae adulterium. Occulta quidem adpraesens, sed magna ei praemia et secessus amoenos promittit, vel, si negavisset, necem intentat. Ille, insita vaecordia et facilitate priorum flagitiorum, plura etiam quam iussum*

²⁸ Por. E. VOLTERRA, *Diritto di famiglia*, Bologna 1946, s. 196-204; O. ROBLEDA, *op. cit.*, s. 202-203.; J. URBANIK, *Formalność rozwodu w rzymskim prawie klasycznym: D. 24,2,9 i augustowskie 'divortiiis modum imponere'*, «Zeszyty Prawnicze [UKSW]» 9.1 (2009), *passim*.

²⁹ Według Kasjusza Diona (62,13), Burrus usiłował odwieść Nerona od rozwodu z Oktawią. W końcu zuchwale stwierdził, że cesarz powinien zwrócić jej chociaż posag. Za tak otwartą kontestację postanowień Nerona Burrus zapłacił głową.

³⁰ W dziele Tacyta jest tu ląkuna. Tac., *Ann.* 14,60 *in fine*: *tamquam Nero paenitentia flagitii coniugem revocavit Octaviam*. Trudno stwierdzić, dlaczego Tacyt użył określenia *coniugem*, skoro wcześniej już doszło do rozwodu.

erat fingit fateturque apud amicos, quos velut consilio adhibuerat princeps. Tum in Sardiniam pellitur; ubi non inops exilium toleravit et fato obiit. At Nero praefectum in spem sociandae classis corruptum, et incusatae paulo ante sterilitatis oblitus, abactos partus conscientia libidinum, eaque sibi comperta edicto memorat insulaque Pandateria Octaviam claudit.

Anicetus, wówczas pełniący urząd *praefectus classis* w Misenum, przyznał się do związku z Oktawią przed zwołanym przez Nerona *consilium*. Wątpliwości wywołuje różnica w formie oskarżenia. W przypadku Eucærusa cesarz przeprowadził *quaestio*, tu natomiast zwołał *consilium*. Różnica ta wynikać mogła z faktu, że – o ile w pierwszym przypadku oskarżenie wysunięte zostało *iure extranei* – tutaj Neron działał *iure mariti*. Wydaje się, że od czasów Kaliguli następowało stopniowe złagodzenie postanowień *legis Iuliae*, co wyrażało się przede wszystkim w przywróceniu możliwości przeprowadzenia postępowania w ramach sądu rodzinnego³¹.

Anicetus został zesłany na Sycylię, gdzie żył w luksusie, Oktawię natomiast wygnano na Pandaterię, wyspę, która była wcześniej więzieniem Julii i Agryppiny. Chcąc pogrążyć Oktawię, Neron zarzucił jej, że związała się z Anicetusem w celu pozyskania dowodzonej przez niego floty³², a w dodatku oskarżył ją o spędzenie płodu, zapominając o wcześniejszym zarzucie bezpłodności³³. Wreszcie, bojąc się gniewu poddanych, kazał ją zabić. Kiedy rozkaz dotarł na wyspę, Oktawia próbowała przekonać żołnierzy, że nie jest już żoną Nerona, a zatem nie stanowi zagrożenia, ale ci byli bezlitośni. Dziewczynie podcięto żyły, a ponieważ krew płynęła zbyt wolno z powodu przejmującego

³¹ Por. M. ZABŁOCKA, *Przemiany*, cit., s. 76; TEJZE, *Zmiany w ustawach małżeńskich Augusta za panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej*, «PK» 30.1-2 (1987), s. 169-170.

³² R.A. BAUMAN, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London-New York 1996, s. 89 twierdzi, że zarzut ten dotyczył zagrożenia dla *utilitas publica*.

³³ Por. E. CANTARELLA, *Pandora's daughters. The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity* (przeł. M.B. FANT), Baltimore-London 1993, s. 148.

chłodu, wrzucono ją do gorącej kąpieli. Poppaei dostarczono jej głowę jako dowód wykonania wyroku³⁴.

Zdarzenia te opisane zostały w dramacie *Octavia* przekazanym pod imieniem Seneki³⁵, jedynej pretekście zachowanej do naszych czasów. Sztuka ta pochodzi z czasów niewiele późniejszych niż opisywane w niej zdarzenia, co pozwala sądzić, że wiernie odzwierciedla nastroje społeczne. Akcja rozpoczyna się, gdy Poppea nie jest jeszcze żoną Nerona, a Oktawia boi się o swoje życie, którego rywalka żąda od cesarza za swoje względy:

Pseudo-Sen., *Oct.* 131-133

*inimica victrix imminet thalamis meis
odioque nostri flagrat et pretium stupri
iustae maritum coniugis poscit caput.*

Autor nazwał Poppeę *paelex*³⁶ – tak jak Tacyt – ale wkrótce to ona zostanie panią pałacu. Przychylność ludu nie jest wcale atutem Oktawii, ponieważ strach przed zamieszkami może pchnąć Nerona do zbrodni: *Extinguat et me, ne manu nostra cadat*³⁷. Centralnym motywem tragedii jest komnata małżeńska (łóże)³⁸. Kiedy autor pisał o rozwodzie, kazał Oktawii opuścić tę komnatę, a wpuszczał do niej Poppeę:

Pseudo-Sen., *Oct.* 671-673

*cessit thalamis Claudia diri
pulsata Neronis,
quos iam victrix Poppaea tenet.*

³⁴ Tac., *Ann.* 14,64.

³⁵ Autorstwo Seneki jest raczej negowane. *Octavia* została zapewne napisana już po śmierci Nerona. Por. *Oktawia. Dramat z czasów Nerona*, red. M. BOROWSKA, Warszawa 2001, s. 13-15 na temat autorstwa i s. 11-13 na temat konstrukcji i fabuły sztuki. Por. też P. KRAGELUND, *Prophecy, Populism, and Propaganda in the 'Octavia'*, Copenhagen 1982, s. 7-8.

³⁶ Pseudo-Sen., *Oct.* 186.

³⁷ Pseudo-Sen., *Oct.* 174.

³⁸ Por. P. KRAGELUND, *op. cit.*, s. 31-32.

Opuszczenie łożnicy jest tu równoznaczne z odejściem z domu męzowskiego, czyli rozwodem.

Sama Poppea nie czuje się pewnie w nowej sytuacji, ma koszmarne sny: *Octaviae discidia planxerunt sacros/ inter penates fratris et patrium larem*³⁹. Lud, tak przecież kochający Oktawię, zniszczył posągi nowej żony Nerona⁴⁰. Kluczowym z prawnego punktu widzenia motywem dramatu jest kwestia oskarżenia Oktawii o cudzołóstwo z Anicetusem i chęć przejęcia kontroli nad flotą. W rozmowie z prefektem Neron nazywa Oktawię *hostis*, na co prefekt wysuwa wątpliwość, czy kobietę można tak określić⁴¹. Cesarz odparowuje, że owszem, jeśli popełnia zbrodnię⁴². Jego zdaniem, Oktawia zasłużyła na karę śmierci. Wskazuje to na fakt, że bezpośrednim usprawiedliwieniem zamordowania Oktawii nie było *adulterium*, za które od czasów Augusta mąż nie mógł ukarać żony śmiercią⁴³, ale zdrada państwa. Należy uznać, że chodzi tu o *crimen maiestatis*. Mimo że z przekazu Tacyty wynika raczej, że zesłanie Oktawii na Pandaterię było karą równoległą z wygnaniem Anicetusa na Sardynię, z dramatu Pseudo-Seneki należy wysnuć wniosek, że cesarz za poważniejsze uznawał zarzuty związane z rzekomą próbą przejęcia floty i tym uzasadnił zabicie Oktawii, aby obrócić przeciwko niej obywateli. O ile za *adulterium* zwykle karano relegacją, to w przypadku dołączenia do zarzutu cudzołóstwa oskarżenia o zdradę, karą była śmierć⁴⁴. Z powodu zdrady Oktawię spotka-

³⁹ Pseudo-Sen., *Oct.* 746-747. Interpretacja snu Poppaei w P. KRAGELUND, *op. cit.*, s. 9-14.

⁴⁰ Pisał o tym również Tac., *Ann.* 14,61: *effigies Poppeae ruunt, Octaviae imagines gestant umeris, spargunt floribus foroque ac templis statuunt.*

⁴¹ Wrogami (*hostes*) określano zwykle ludy, z którymi Rzym toczył wojnę (*iustum piumque bellum*). Jedyńką kobietą, którą oficjalnie określono tym mianem była chyba Kleopatra.

⁴² Pseudo-Sen., *Oct.* 864-865. Por. R.A. BAUMAN, *op. cit.*, s. 90.

⁴³ Por. E. LOSKA, *Si tamen maritus in adulterio deprehensam occidit*, [w:] *‘Contra leges et bonos mores’*. *Przestępstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 2005, s. 221-227.

⁴⁴ Dlatego w sprawie Julii, córki Augusta, wszystkich relegowano na wyspy, ale Iuliusa Antoniusa oskarżonego dodatkowo o *crimen maiestatis* skazano na śmierć, por. Cass. Dio 55,10; B. BIONDI, *La poena adulterii da Augusto a Giustiniano*, [w:]

ła również *damnatio memoriae* cofnięta dopiero po śmierci Nerona⁴⁵. Być może dramat *Octavia* miał być również sposobem przekazania potomności prawdy o kobiecie uznanej przez Nerona za *hostis*, przeciwwagą dla cesarskiej propagandy. Co ciekawe, autor dramatu wprost zarzucił Neronowi łamanie norm wprowadzonych przez Augusta.

Pseudo-Sen., *Oct.* 250-251:

*orbis tyrannus, quem premit turpi iugo
morumque vitiis nomen Augustum inquinat!*

Cesarz został nazwany tyranem trzymającym cały świat w haniebnym jarzmie. Jego obyczaje kalają imię Augusta⁴⁶. Jest to niewatpliwe nawiązanie do ustawodawstwa małżeńskiego, które służyć wszak miało poprawie obyczajów.

Poppea stała się tymczasem niczym już nie zagrożoną panią pałacu cesarskiego, ale – chociaż wszystko wskazywało na to, że Neron bardzo ją kochał – i ona nie uniknęła śmierci z jego ręki.

Suet., *Ner.* 35,3: *Poppaeam duodecimo die post divortium Octaviae in matrimonium acceptam dilexit unice; et tamen ipsam quoque ictu calci occidit, quod se ex aurigatione sero reversum gravida et aegra conviciis incesserat.*

Poppea była wtedy ciężarna i miała do Nerona pretensje o to, że późno wrócił z wyścigów zaprzęgów. Cesarz rzucił w nią butem i zabił. Po śmierci Poppei zapragnął poślubić przyrodną siostrę Oktawii, Antonię, a kiedy ta mu odmówiła, wydał na nią wyrok śmierci oskarżając ją o *res novae*, czyli o poglądy rewolucyjne⁴⁷. Potem, aby ożenić

Scritti giuridici, II, cit., s. 51.

⁴⁵ E.R. VARNER, *Mutilation and transformation. 'Damnatio memoriae' and Roman Imperial Portraiture*, Leiden 2004, s. 100.

⁴⁶ Neron, z racji sprawowania godności cesarza, również otrzymał tytuł *Augustus*, który jednak kojarzył się również z pierwszym princepssem. W cytowanym fragmencie *nomen Augustum* ma zatem podwójne znaczenie.

⁴⁷ Suet., *Ner.* 35,4. Podobny zarzut wysuwał Cycero wobec Katyliny: Cic., *Cat.* 1,1,3; Sall., *Con. Cat.* 28,4.

się ze Statilią Messaliną, kazał zabić jej męża⁴⁸. Dzieje związków małżeńskich Nerona to chyba najbardziej zbrodniczy katalog wśród tych, jakie na swoich kontach mieli cesarze dynastii julijsko-klaudyjskiej, a przecież to tylko ułamek wszystkich intryg i zabójstw przez niego dokonanych.

OCTAVIA'S AND NERO'S DIVORCE I.E. NEW LUCRETIA

Summary

Nero had three wives: Octavia, Poppaea and Statilia Messalina. The story of his private life is extremely interesting from the legal point of view. The emperor declared that he wanted to rule according to Augustus' regulations. However, he soon started to break the most basic rules of the Augustan marital laws. He attempted to marry a freedwoman called Akte, but changed his mind afterwards. In 62 AD he decided to divorce his first wife Octavia on the grounds of sterility in order to marry his lover Poppaea Sabina. Octavia was twice accused of adultery: the first time with a slave and then with Anicetus, the very man who killed Nero's mother Agrippina. The first charge was probably brought *iure extranei* and a *quaestio* was held. The second time it was Nero who accused Octavia *iure mariti* before a *consilium*. She was also suspected of plotting against her husband in order to take over the imperial navy commanded by Anicetus. Both these charges led to Octavia's exile to Pandateria and finally to her death.

⁴⁸ Tac., *Ann.* 15,69.